

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ”
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

СВІТОГЛЯД – ФІЛОСОФІЯ – РЕЛІГІЯ

Збірник наукових праць

Заснований у 2011 р.

Випуск 1

За заг. редакцією д-ра філос. наук, проф. І. П. Мозгового

СУМИ
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2011

УДК 140.8

Людмила КУЛІШЕНКО**НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ
КРИЗЬ ПРИЗМУ СВІТОГЛЯДНИХ ПОЗИЦІЙ УКРАЇНЦІВ**

Стаття присвячена розглядові поняття “національна свідомість” у історичному та філософському аспектах. Автор стверджує, що на формування національної свідомості впливає історія народу та його світогляд.

Ключові слова: нація, національна свідомість, світогляд.

Постановка проблеми. Будування моделі історичного розвитку людства передбачає наявність певного фактора або ознаки, що виконують інтегруючу роль в генезі історичного процесу. За такі ознаки виступають класи (Маркс), локальні цивілізації (Шпенглер, Тойнбі), комплекси, пов’язані з сексуальною сферою (Фрейд) тощо. ХХ століття запропонувало ще один варіант розглядання історії, де основоположним, інтегруючим фактором є нація. У зв’язку з цим з’явилося багато понять, які спрямовані на кореляцію смислу, на виявлення граней і модифікацій національного, його розмаїття: “нація”, “національність”, “націоналізм”, “національний дух”, “національний характер” тощо.

Для того, щоб нація набула своєї власної історії, стала історичною, вона повинна пройти етап усвідомлення себе як національно-своєрідного через ціннісне розрізнення, відмежування від інших культурних, національних смислів.

Актуальність даної теми обумовлюється тим, що Україна нині відроджується духовно, і тому загострюється питання національної свідомості, що є основоположним поняттям для кожної нації, оскільки є чинником об’єднання її в єдине ціле на основі ряду ознак. Такими об’єднуючими ознаками є мова, етнічне походження, спільна історія, культура, спільна економіка та інше.

Аналіз актуальних досліджень. Багатоплановість явища національного актуалізується в зарубіжній та вітчизняній думці через систему різних сфер наукових досліджень: політичних, соціологічних, лінгвістичних, антропологічних (Берлін І., Бромлей Ю., Геллнер Е., Гумільов Л. М., Ємельянов Б. В., Ренан Е., Потебня О., Сорокін П., Фульє А., Шипков Є., та ін.).

Як свідчить практика філософських досліджень в українській філософській традиції поняття національного найчастіше набуває вжитку і висвітлення шляхом аналізу кордоцентризму (від грецького “кардіа” – серце). Розглядання кордоцентричності як засади розбудови способу

світобачення, світовідчуття українця було запропоновано і розроблялось представниками української діаспори (Кульчицький О., Мірчук І., Чижевський Д. та ін.).

Якщо для представників української діаспори проблема кордоцентричності є більш-менш традиційною, то для вітчизняних українських дослідників вона тільки стає актуальною. З'явилися окремі статті, розділи в підручниках, апробації на конференціях, де розглядається тема кордоцентризму (Бичко А. К., Бичко І. В., Горський В. С., Ткаченко О. А. та ін.).

Новий етап у розвитку української нації спричинив обґрунтування питання національної свідомості. Свідомість українського народу тривалий час заставалась явищем проблематичним. Українська спільнота само-ідентифікувалася через спільну історичну долю, вікові звичаї, норми громадського життя та зв'язок з природним середовищем, проте тривала відсутність державно-політичного забезпечення культури призвела до збідніння її повнокровного поступу. Соціонормативний рівень культури залишався витіснений вартостями чужих цивілізацій, за якими поставали ідеї та норми, неадекватні життю українського народу.

Метою статті є спроба окреслити поняття “національна свідомість”, показати формування його на історичному тлі розвитку української нації через заглиблення у психіку, світосприймальні настанови українського народу, які мають безпосередній вплив на сучасне розуміння і бачення національної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Безумовно, свідомість є феноменом людської життєдіяльності. Свідомість має суспільний характер, що виявляється у розмаїтті таких її форм, як філософія, релігія, наука, мистецтво, мораль, правосвідомість, соціальна психологія та ін. В історії філософії близькими до змісту свідомості були поняття “нус” (протипага античному Хаосу, що впорядковує його у гармонійний реально-ідеальний Космос), “інтелект” (позитивна здатність душі протистоїть волі і почуттям) та ін.

Специфічними виявами свідомості є мислення як опосередкована, теоретична свідомість, що не може спрямовуватися на саму себе; розум як теоретична свідомість, що тотожна законам і формам об'єктивного світу; розсудок як форма логічного міркування; здоровий глузд як життєво-практичне міркування та інші вияви людської свідомості.

Скервуючи пізнавальну активність на саму себе, свідомість стає самосвідомістю, в наслідок того свідомість виступає вирізненням людини зі світового загалу, що може відбуватись як на особистісному, так і на національному рівнях (національна свідомість).

Національна свідомість – категорія, сутністю якої є усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної нації. Отже, ключовим є поняття “нація”, під яким розуміють спільноту людей, об’єднаних низкою чинників, серед яких найважливішими є етнокультурні та політико-правові [14, с. 414]. Більшості націй властиві тільки деякі ознаки, а то й одна із набору спільних (об’єднувальних) ознак. Якщо брати, з одного боку, об’єктивні ознаки (етнокультура, мова, релігія, територія, спільна історія, економіка, політико-правові установи), а з іншого – суб’єктивний чинник (усвідомлення належності людей до одного колективного цілого), то можна встановлювати роль кожного із цих чинників в тому чи іншому випадку.

Розглядаючи спільні об’єктивні ознаки, важливо зважати на те, чи деяка спільна ознака є власною (тобто є унікальною, властивою тільки даному колективу людей), чи цю спільну ознаку дана нація поділяє з іншими націями. Отже, нація як спільнота людей з цілим рядом ознак є унікальною сама по собі, а з іншого боку загальнолюдські ознаки поєднують кожен окрему націю з іншими у світі. На думку російського філософа М. Бердяєва, недопустимим є протиставлення національного та загальнолюдського, як частини та цілого, оскільки перше є невід’ємним структурним елементом цілого. Він вважає, “що встановлення повного братерства між людьми не є зникненням індивідуальності, а лише повним їх утвердженням” [1, с. 84]. Людина певної національності є більше, ніж просто людина, бо в ній поєднуються як риси індивідуально-національні, так і загальнолюдські.

Щодо європейських націй, то із чинників, які відіграли найважливішу роль у становленні націй та відіграють найважливішу роль в об’єднанні індивідів в націю, слід віднести спільну територію (компактне проживання), етнічний та політико-правовий чинники. Національна свідомість тримається завдяки наявності деяких спільних і бажано унікальних (для даної спільноти людей) особливостей (або принаймні деякого унікального поєднання об’єктивних ознак, кожна з яких, взята окремо, може бути спільною в даній нації з іншими). Нація, яка має волю до ствердження своєї національної ідентичності, як правило, не покладається лише на суб’єктивний чинник, а прагне (іноді ціною великих зусиль) створити основу для суб’єктивного чинника у вигляді деякої об’єктивно наявної ознаки (яка б наголошувала її унікальність).

Самоусвідомлення себе на тлі органічних культурних вартостей проходить рефлексію відповідальності, моральної причетності до долі ближнього. Тому прагнення до взаємопідтримки, єднання з людьми, навіть в економічній площині шукає вираження через: обмеження

самодисципліною, почуття обов'язку, кооперативний спосіб поведінки, вигоду особисту не супроти вигоди ближнього, повагу до суспільних вигод і норм.

Національна гідність і самоповага – це атрибути національної самосвідомості, тобто осмисленого, “когнітивного” ставлення до себе, до свого народу, своєї держави, історії, культури, мови. Це перманентне зусилля пізнавати ці феномени, пізнавати інших, аби зрозуміти суть і сенс перебування свого і своєї спільноти на світі, аби знати справжні вартості та вміти відрізнити їх від фіктивних та фальшивих.

Національна свідомість складається навколо усвідомлення причетності людини до роду і соціальної групи, існуючих як факт існування певної культурної системи. Історія засвідчує: національність у свідомості – це виявлення часового модусу буття людини жити не тільки тепер, у дану мить, а й завтра – у перспективі. Вона включає в себе і формується на основі знання мови, історії, культури, розуміння власної ментальності та ментальності інших народів. Національна самосвідомість об'єднує всі три сфери духовного світу особистості і є обов'язковою умовою збереження її національної ідентичності.

Національна самосвідомість функціонує на двох рівнях: первинному (“чуттєвому”), де відчуття національної приналежності проявляється лише як емоція (закоханість у природу рідного краю, замилювання мовою, звичаями, обрядами тощо), і вищому (“емоційно-логічному”), обов'язковою умовою якого є осмислення своїх почуттів, а не тільки відчуття своєї національної приналежності, зрозуміння потреби власної держави і прагнення до державотворення.

В особистості, у якій розвинена національна свідомість і самосвідомість, гармонійно поєднуються такі, принаймні три, моменти: здатність усвідомлювати сутність нації, до якої вона себе відносить, з якою себе ідентифікує; надання важливого значення тому, як ставляться до неї, до її нації інші національні спільноти; усвідомлення того, що кожна нація є джерелом розвитку й забезпечення усіх інших націй, що разом складають людство.

Слід підкреслити, що відсутність хоча б одного із названих моментів або гіпертрофія ролі якогось із них породжує перекося, вади у національній свідомості. Наприклад, гіперболізація третього моменту і нехтування значенням перших двох стає причиною космополітичних збочень у національній свідомості та самосвідомості особистості.

Отже, у національній свідомості й самосвідомості людини можна виокремити низку елементів, що загалом забезпечують високий рівень функціонування цього складного й важливого системного утворення

у структурі духовної особистості. У високо розвиненій національній свідомості й самосвідомості виразно виявляються такі елементи:

- національна ідентифікація, тобто усвідомлення людиною своєї належності до конкретного етносу, нації;
- знання типових особливостей, рис етносу, чи нації, до яких людина себе відносить, інтерес до етнічних, національних особливостей, що характерні для інших національних спільнот;
- усвідомлення єдності історичного минулого, сучасного і майбутнього свого етносу, нації;
- чіткі уявлення про територіальну спільність нації;
- усвідомлення й дієве ставлення до духовних і матеріальних цінностей нації, потреба особистою працею збагачувати такі цінності у своїй життєдіяльності;
- усвідомлення власної відповідальності за долю нації, її теперішнє і майбутнє.

На формування української національної свідомості мали вплив як історична доля народу, так і його світоглядні позиції, ментальність. Остання дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення, яке визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний “зріз” суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного пояснення.

За одностайною думкою багатьох дослідників (М. Костомаров, В. Липинський та ін.) українська психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характером, “кордо центричністю”. Її цілісність забезпечується несвідомим, як нижчим шаром, щільно пов'язаним із почуттєвим. Безумовно, висока українська емоційність, чутливість та ліризм, що виявляються, зокрема, в естетизмі українського народного життя і в обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленні пісенності, у своєрідному м'якому гуморі тощо – це дар Божий, що визначає людяність і є основою творчості. Але сила емоційного мрійництва зменшує роль раціонально-вольової компоненти психіки, а тому перетворюється часом на кару Божу. Замість дієвості, активної боротьби за оптимальне розв'язання наболілих громадсько-політичних і культурних проблем, українець задивлений у глибину власної душі та топиться в настроях. На відміну від європейця, що виборює безсмертя, здобуваючи скарби оформленої модерної культури, українець часто-густо сповнений спокоєм неминучості і покірності долі.

В історичному становленні української психіки особливе місце займає екзистенціально-межовий стан останньої, що його витворила

протягом століть відповідна геополітична ситуація на Україні. Постійна загроза смерті, випадковість, терпіння в житті українця вели до двох типів реакції: авантюрно-козацького та притаєного існування, що супроводжується “відступом у себе”, звуженням сфери контактів зі світом.

О. Кульчицький виділяє такі світоглядні компоненти українців. Стисло розглянемо їх.

1. Зменшення питомої ваги “персональної надбудови” розуму і волі в загальній схемі української психічної структури послаблює, як твердить автор, можливості успіху, а тим самим – і стимуляцію активної дії. Але релятивна перевага почуттєво-емоційної компоненти в національному характері українця свідчить лише про те, що “своєю високою “кордоцентричністю” українська психіка виділяється з-поміж інших, а розумово-вольовою – ні. Щоправда, здатність піддаватися настроєві навіть афектам, може стати перешкодою на шляху послідовного систематичного опанування зовнішнім світом” [12, с. 17].

2. Доводячи свою думку, О. Кульчицький слушно акцентує увагу на геопсихічному факторові становленні української психіки. “Справді, родючість землі, чарівна м’якість краєвиду не сприяють розвиткові активно-агресивних настанов на боротьбу з природою за перетворення навколишнього середовища” [12, с. 17].

3. Для української душі притаманний життєвий стиль “прихованості”, “при таємності”, що склався під тиском політичних обставин протягом віків.

4. Споглядальність предметових настанов мотивується О. Кульчицьким, зокрема, і “недорозвитком на Україні широких соціальних об’єднань типу “спілок” з визначеною метою, на досягнення якої мобілізується розумова-вольова компонента душі. Справді, тут переважають так звані спільноти почуття, що виступають серйозним чинником становлення психіки українця, відомого своїм індивідуалізмом” [12, с. 19].

5. Як слушно зазначає О. Кульчицький, для культуроморфічного чинника формування української психіки характерне послаблення впливу європейського активізму і водночас – можливість проникнення квієтизму.

Зовнішній культурний вплив стає принциповим лише тоді, коли перетворюється на органічну компоненту власної культури. Для більшої території України такою компонентою стало візантійське православ’я, що зумовило релігійну формацію української душі, але з характерним послабленням західноєвропейської екстраверсії та посиленням інтроверсії. Цьому сприяло і подальше перетворення України на провінцію Москви з традиціями “християнізованого татарського царства” (М. Бердяєв) та наругу над особистістю.

Як неодноразово зазначав М. Хвильовий, щоб відкрити “нову і блискучу” сторінку в своїй історії необхідно позбутися рабської психіки, “хохлацьку розляпаність та сахаринність” замінити на сильну волю і мужність, запліднені розумом. Передумовою чудового перетворення є пристрасна емоційність, завзятість, індивідуалізм українця, але інтегровані у “спілці” – державі, створеній на послідовній демократично-правовій основі. Вона має стимулювати і посилювати розумово-вольову активність кожного, забезпечивши тому самому кожному, нарешті, вимріяні і вистраждані Волю, Правду й Долю, у такий спосіб перетворивши його на справжню особистість, що відчуває себе невід’ємною, але важливою складовою соборної України.

6. Останній аргумент О. Кульчицького на користь зменшення української активності як експансії у світ-несвідоме колективне довір’я до “доброї Неньки-природи”. Безумовно, за таких обставин остання не потребує перетворення, проте закликає до продуктивної співпраці, не зменшуючи, а навпаки оптимістично забарвлюючи і тим самим підсилюючи активну предметову настанову.

Наскрізь позитивне глибинно-психічне оптимально забезпечує діяльність психіки як цілісної саморегульованої системи свідомих і несвідомих процесів. Це дає можливість продуктивно використовувати енергію цієї психіки, що принципово розширює її можливості, створює умови для особливого творчого процесу, який завершується інтуїтивним “прозрінням”. Вміння слухати “несвідоме” (в інсайтах, сновидіннях тощо) забезпечує найвищу продуктивність роботи свідомості, що ефективно позначається при предметовому освоєнні світу. Це аж ніяк не може зменшувати, а навпаки, посилює активну компоненту предметових настанов українця, спрямованих на раціональне освоєння навколишнього середовища. Звідси – величезна працелюбність українського народу, його вміння створювати “рай” навколо себе, а не шукати його, “загубленого”.

Таким чином, можна цілком погодитись із твердженнями О. Кульчицького, однак думка про споглядальний характер предметових настанов українця (особливо нашого сучасника) виглядає дещо сумнівною. Хоча і зараз існує певна свідомо обмеженість інтересами “малого гурту”, відірваними від інтересів “спілки”. Хоча у кожному окремому екзистенціальному прояві вона може виглядати як розумна поміркованість, розважливність, обачність у прийнятті рішень і конкретній поведінці – при історичній ретроспекції ця обмеженість досягається як ірраціоналізм бездержавності та неволі, які аж до наших днів тяжіли над європейським народом.

Зростання національної самосвідомості має йти передусім у напрямку усвідомлення: лише Воля, Правда і Доля усього народу, тобто державна незалежність демократичної, правової України є запорукою Волі, Правди й Долі кожного. І амбівалентно: тільки Воля, Правда і Доля кожного є умовою Волі, Правди й Долі всіх. А тому активнодієвий характер предметових настанов українця повинен задовольняти як власний, так і державний інтереси, що збігаються.

Як бачимо, на формування національної свідомості українців мали вплив психологічні чинники (індивідуалізм, відчуття себе частиною малої спільноти, а не великої, тобто народу в цілому) та, безумовно, історична доля народу, яка підсилювала і розвивала перелічені елементи. Тому, власне, на нинішньому етапі національна свідомість українців є не розвиненою або не досить розвиненою. Слід підкреслити, що національна свідомість як духовна цінність нації, органічно пов'язана з усіма проявами духовності людини і проникає в усі сфери життєдіяльності особистості.

Українцям слід об'єднатися у власну "спільку" – державу, у межах якої тільки й можна забезпечити права особистості на підставі верховенства загальнолюдських цінностей. Це принципово розширить суб'єктивно окреслене поле втілення активно-предметових настанов кожного, хто, не зрікаючись своєї "спільноти", стає одночасно членом "спільки", свідомим громадянином держави, відданим її інтересам, котрі збігаються з його власними інтересами.

Особливого значення набуло це питання для Української держави, яка ввійшла у ХХІ ст. незалежною, соборною. Перед нею стоїть завдання – розбудова всіх галузей і ланок важливих для життєдіяльності країни. Шлях національної консолідації, формування нової суспільної солідарності в Україні перебивають як ідеологічна спадщина тоталітаризму, так і гострі соціальні протиріччя. Виходом із цього становища є повернення до глибокої духовності, що включає знання історії і культури українського народу.

Фундаментом, методологічно-філософською основою, найважливішим засобом та джерелом формування національної свідомості громадян, органічним компонентом усіх ланок та всіх форм системи освіти є національне виховання. Отже, йдеться про необхідність систематичного і цілеспрямованого виховання національного типу особистості, формування в неї національної свідомості та самосвідомості, чим досягається духовна єдність поколінь, наступність національної культури і безсмертя нації.

Таким чином, дослідження проблеми національної свідомості дозволили зробити такі **висновки**:

- 1) національна свідомість – категорія, сутністю якої є усвідомлення приналежності до певної нації, тобто ідентифікація з певним народом, нацією;
- 2) національна свідомість ґрунтується на таких особливостях: мова, культура, спільна історія, менталітет, територія, економіка, політико-правові установи;
- 3) чинниками формування українського світогляду є расові (біологічні); геопсихічні (вплив підсоння, краєвиду і характеру природи в Україні як цілості); історичні (спільність історичної долі народу, що живе на “межі”, та бездержавний розвиток); соціопсихічні (соціальна структура української суспільності, надмірне почуття індивідуалізму, маргінальні форми існування); культурно-морфічні (приналежність української культури до європейського культурного кола, периферійний характер цієї приналежності); глибинно психічні (комплекс меншовартості, окремі архетипи в колективному підсвідомому);
- 4) провідна роль у прогресі формування національної свідомості відводиться національній школі, в якій закладаються знання про мову, історію, культуру, особливості національного світобачення, що в свою чергу сприяє формуванню національної свідомості.

Отже, проблема національної свідомості взагалі і українського народу зокрема є важливою і потребує більш досконалого, детального осмислення та обґрунтування в майбутньому.

Література

1. Бердяев, Н. Судьба России: опыты по психологии и национальности [Текст]: монографія / Н. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 212 с.
2. Берлін, І. Націоналізм: знехтувана сила [Текст] / І. Берлін // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 95–110.
3. Бичко, А., Бичко, І., Табачковський, В. Історія філософії [Текст]: підручник / А. Бичко, І. Бичко, В. Табачковський. – К. : Либідь, 2001. – 408 с.
4. Горський, В. Україна в історико-філософському вимірі [Текст] / В. Горський // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 2. – С. 10–31.
5. Гуменюк, Г. Національна самосвідомість школярів та перспективи її розвитку [Текст] / Г. Гуменюк // Рідна школа. – 1999. – № 2. – С. 59–61.
6. Історія філософії України. Хрестоматія [Текст] : навч. посібник / М. Тарасенко, М. Русин, А. Бичко та ін. – К. : Либідь, 1993. – 560 с.
7. Козинцева, Т. Філософська національна ідіома (до постановки проблеми) [Текст] / Т. Козинцева // Методологічні студії. – 2000. – № 7. – С. 73–79.
8. Костомаров, Н. Две русские народности [Текст] : монографія / Н. Костомаров. – К. : Майдан, 1991. – 72 с.
9. Маланюк, Є. Нариси з історії нашої культури [Текст] : монографія / Є. Маланюк. – К. : Обереги, 1992. – 80 с.

10. Мартинюк, І. Національне виховання як основа розвитку активної особистості [Текст] / І. Мартинюк // Урок Української. – 2001. – № 7. – С. 29–33.
11. Москалець, В. Психологічне обґрунтування національної школи [Текст] / В. Москалець // Рідна школа. – 1994. – № 11. – С. 30–32.
12. Українська душа [Текст] : навч. посібник. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с.
13. Філософія [Текст] : підручник / [Заїченко Г., Саратовський В., Кальний І. та ін.] ; за ред. Г. Заїченко. – К. : Вища школа, 1995. – 455 с.
14. Філософський енциклопедичний словник [Текст] : словник / Інститут філософії ім. Г.Сковороди; ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
15. Чижевський, Д. Нариси з історії філософії в Україні [Текст] : монографія / Д. Чижевський. – К. : Обрій, 1992. – 230 с.

Summary

Kulishenco, Lyudmila. The national consciousness through the world outlooks positions of Ukrainians.

The problem of national consciousness in the historical and philosophical aspects is analyzed in the article. The author stresses that the history of nation and its world outlook have the influence on the formation of national consciousness.

Key words: *the nation, the national consciousness, the world outlook.*

Отримано 25.11.2011

УДК 159.922.2

Світлана НІКОЛАЄНКО

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ ЯК СВІТОГЛЯДНИЙ ФАКТОР ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МАЙБУТНЬОГО СПЕЦІАЛІСТА

У статті розглядається проблема морально-психологічної підготовки студентів до професійної діяльності під час їх навчання у вузі. Разом з іншими факторами морально-психологічна підготовка впливає на формування світогляду студентської молоді, зростання її духовності, культури, національної самосвідомості та підвищення рівня її власної самоцінності. Морально-психологічна підготовка є важливим світоглядним фактором адаптації молодого працівника в його майбутній професійній діяльності.

Ключові слова: *вища освіта, світогляд, духовність, національна самосвідомість, самоцінність, профпридатність, профвідбір, морально-психологічна підготовка, інстинкт, професійна адаптація, професійні здібності, ефективність професійної діяльності.*

Постановка проблеми. Морально-психологічна підготовка в системі вищої освіти є важливою складовою становлення особистості майбутнього спеціаліста, так як тому, хто не навчився добру (моралі),